

PREGOVORI VRHOVNOG ŠTABA NOVJ I NEMAČKIH KOMANDI U NDH MARTA 1943. U INOSTRANOJ I JUGOSLOVENSKOJ ISTORIOGRAFIJI I PUBLICISTICI

Tretiranje pregovora u inostranoj istoriografiji i publicistici

O pregovorima delegata Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i nemačkih komandi i ustanova u NDH marta 1943. o razmeni zarobljenika, priznanju NOVJ kao zaraćene strane i o privremenoj obustavi neprijateljstava objavljeno je u inostranstvu više radova.

Prvi je, koliko nam je poznato, o njima pisao S. Klisold u knjizi „Whirlwind. An Account on Marschal Tito's Rise to Power“, koja je 1949. objavljena u Njujorku.¹ On navodi da je Tito bio spreman da se silom odupre invaziji angloameričkih trupa i da je „njegov delegat Velebit tajno posetio Zagreb radi pregovora s Nemcima o razmeni zarobljenika“. Nemci su, tvrdi dalje Klisold, „detaljno ispitivali Velebita kako će se držati partizani u slučaju anglo-američkog iskrcavanja u Dalmaciji i, štaviše, dali su naslutiti mogućnost zajedničkog otpora nemačkom i partizanskom akcijom“. Velebit je, međutim, bio oprezan — tvrdi Klisold — i zaključuje: „Tajna nagodba sa Nemcima bila je opasna igra. Ako bi se pojavila samo slutnja o takvom sporazumu, uništilo bi se odmah i za uvek dobro ime partizanskog pokreta“. Klisold se ne poziva ni na kakav dokumenat za svoje tvrdnje, ali je očigledno reč o podacima koje je svom prijatelju Vilhelmu Hetlu dao general Glez fon Horstenau posle rata, dok je boravio u zatvoru, očekujući suđenje na Nirnberškom procesu.

¹ Stephen Clissold: „Whirlwind. An Account on Marchal Tito's Rise to Power“, New York, 1949, str. 151.

Godinu dana kasnije, 1950. godine, u Beču i Linču je V. Hetl, (Wilhelm Hötl) pod pseudonimom Valter Hagen, objavio knjigu „Die geheime Front”,² u kojoj govori o pregovorima, nazvavši ih „interesantnom epizodom”. Hetl je bio rukovodilac referata za Jugoslaviju u berlinskom Uredu VI Glavnog ureda bezbednosti Rajha i bliski prijatelj generala Horstenaua, koga je, pre njegovog samoubistva, posetio u zatvoru i od njega saznao o pregovorima s partizanima. Hetl najpre govori o pregovorima o razmeni zarobljenika vođenim između partizanskih i nemačkih predstavnika posredstvom inženjera Hansa Ota, koga su partizani zarobili avgusta 1942. u Livnu. Pregovori koje je, potom, u proleće 1943, vodio u Zagrebu delegat Vrhovnog štaba V. Petrović (u stvari Vladimir Velebit), „Titov poverljivi opunomoćenik i njegov savetnik u spoljno-političkim pitanjima”, doveli su, kako Hetl kaže, do „iznenađujućeg nastavka” — jer je Vrhovni štab NOVJ predložio zaključenje primirja. O tome Hetl kaže sledeće:

„Nakon nekoliko dana Petrović je generalu Glezu preneo čudnovatu izjavu da je on ustvari general Velebit i da ima zadatak da prenese ličnu Titovu poruku nemačkom vojnom komandovanju. Prema toj izjavi Tito je spreman da zaključi primirje pod sledećim uslovima: ukoliko su Nemci spremni da se obavežu da ga neće napadati u granicama jednog određenog područja, po mogućstvu u zapadnoj Bosni, tada će se on odreći širenja ustanka u drugim oblastima hrvatske države. Kao dokaz iskrenosti svojih namera narediće obustavljanje za određeno vreme svih terorističkih i sabotažnih akcija”.

General Horstenau je, kako Hetl dalje navodi, ozbiljno shvatio poruku, pridajući joj poseban značaj, i o njoj je obavestio nadležne organe. U novom razgovoru koji je zatražio, pošto je od Tita primio nove instrukcije, Velebit je Horstenauu „saopštio novu važnu Titovu ličnu poruku upućenu nemačkoj vladi”. „Radilo se” — kaže Hetl — „o zvaničnoj ponudi Tita nemačkom komandovanju da u slučaju anglo-američkog iskrcavanja zajednički nastupaju sa

² Walter Hagen: „Die geheime Front”, Linz und Wien, 1950, str. 263—268.

nemačkim divizijama koje se nalaze u Hrvatskoj protiv snaga zapadnih sila koje bi se iskrcale na obalu." Dalji razgovori bili su, kako Hetl tvrdi, obustavljeni pošto je od Hitlera stigao odgovor da „sa pobunjenicima ne treba pregovarati, već da ih treba streljati".

U vezi sa ovim pregovorima u Hetlovoj knjizi se govori i o hapšenju u Mađarskoj, u rejonu Pečuja, nekog kurira koji je navodno nosio Titu Staljinovu poruku da se ne dozvoli anglo-američko iskrcavanje na jadransku obalu. Ovu izmišljotinu će koristiti još neki inostrani autori koji su pisali o pregovorima.

Knjiga „Tajni front" izašla je 1953. u Londonu pod pravim Hetlovim imenom.³ Delovi o razgovorima Horstenau—Velebit skrenuli su pažnju i na njih su u svojim komentarima i prikazima pomenute knjige 11. septembra 1953. ukazali neki britanski listovi („Daily Telegraph" i „Yorkshire"). Na pisanje ovih listova reagovao je u svom govoru u Splitu 13. septembra Tito, nazvavši ga „mrskom i podlom klevetom".⁴

Hetlova knjiga je, zbog spektakularnosti „otkrića", izazvala izvesno zanimanje javnosti, ali njegove tendenciozne tvrdnje o navodnoj spremnosti partizana za saradnju s Nemačima nisu bile ozbiljno primljene.

Tri godine kasnije, 1956. godine, u Gracu i Kelnu izašla je knjiga Rudolfa Kislinga „Die Kroaten",⁵ u kojoj se detaljnije govori o pokušajima Vrhovnog štaba NOVJ da sa nadležnim nemačkim komandama sklopi sporazum o primirju. Za razliku od Hetla, koji svoje tvrdnje ničim ne potkrepljuje, Kisling nastoji da svom tekstu da naučnu argumentaciju i uverljivost. On se, naime, poziva na predavanje Jozefa Matla (koji je za vreme rata bio šef obaveštajne službe Abvera u Srbiji i NDH) „Die Europäisierung des Südostens", održano u Društvu za jugoistočnu Evropu u Minhenu 1955. godine,⁶ zatim na članak dr. Vjekoslava

³ W. Höttl: „The Secret Front. The Story of Nazi Political Espionage", London, 1953, str. 168—172.

⁴ Tito: „Govori i članci", knj. Vili, str. 212—3.

⁵ Rudolf Kiszling: „Die Kroaten", Verlag Hermann Böhlau Nach. Graz — Köln, 1956, str. 199—800.

⁶ „Chiemseer Vorträge des Südosteuropa Gesellschaft", München, 1955.

Vrančića (visokog državnog funkcionera — ministra NDH) „Aufstellung der kroat. Streitkräfte" i, konačno, što bi trebalo da bude najubedljivije, na Horstenuov dnevnik kojii nosi naslov „Erinnerungen an Kroatien". Pokazaće se, međutim, da u tom dnevniku nema ni reči o razgovorima koje je Horstenuo vodio sa Velebitom. Inače, o pregovoruima Kisling iznosi isto što i Hetl, tako da bi se moglo zaključiti da on u stvari samo prepričava ono što je već rečeno u knjizi „Die geheime Front". On iznosi i sledeće:

„Nekoliko dana docnije Velebit je preneo generalu Glezu zvaničnu ponudu Tita da u slučaju anglo-američkog iskrcavanja stupi u dejstvo protiv iskrcanih trupa zapadnih sila zajedno sa nemačkim divizijama koje se nalaze u Hrvatskoj. Ovaj predlog je učinjen uz prethodnu saglasnost Staljina pošto je Rusija bila odlučna u tome da oružjem, pa čak i uz pomoć Nemaca, spreči ma kakav upad Angloamerikanaca na Balkan, pošto je Staljin smatrao Balkan svojom interesnom sferom.

Oba predloga bila su od tako velikog vojničkog značaja da se Glez nije usudio da stupi u ma kakve pregovore bez odobrenja više komande. U tom smislu Ribentrop je obavestio Hitlera. Međutim, on je odlučio: 'Sa pobunjenicima ne treba pregovarati; pobunjenike treba streljati". Time je put za sporazum zatvoren jer da se tim putem produžilo, tok rata, barem na Balkanu, mogao je poći u drugom pravcu. Surovi partizanski rat je i dalje produžen".

Horstenuov dnevnik (ili beležnica) koji se nalazi u Državnom arhivu u Beču nije objavljen, niti je bio dostupan. Austrijski istoričari, koji upravo rade na objavljivanju višetomne publikacije o generalu Homstenuu«, pregledali su sve njegove zabeleške koje je vodio dok je kao nemački opunomoćeni general boravio u Zagrebu, i ustanovili da u njima nema ni reči o razgovorima koje je marta i aprila 1943. vodio sa Velebitom.⁷

Hetlove i Kislingove tvrdnje o razgovorima Horstenuo —Velehit i tendenciozne interpretacije koje im daju ko-

⁷ Pismo oberrata Petera Brouceka (iz Austrijskog Državnog arhiva — Odeljenja Ratnog arhiva) Vladimiru Velebitu od 17. aprila 1984 (kopija kod autora).

rišćene su u radovima još nekih zapadnonemačkih istoričara i publicista. Tako su 1960. godine u Frankfurtu na Majni i u Tibingenu izašle iz štampe knjige Paula Leverkina „Der geheime Nachrichtendienst der deutschen Wehrmacht im Kriege“⁸ i Helmuta Gintera Damsa „Der zweite Weltkrieg“⁹ u kojima se, između ostalog, govori o tim pregovorima. I u knjizi „Geschichte des zweiten Weltkrieges“¹⁰, koja je iste godine izašla u Virzburgu, nalaze se iste tvrdnje o pregovorima. U toku 1961. i 1963. godine objavljene su u Londonu, Kaselu i Njujorku knjige Antoni Pirija „Operation Bernhard“¹¹ i Žak de Lonija „Secret Diplomacy of World War III“¹² u kojima se takođe govori o pregovorima i osuđuje navodno izražena spremnost NOVJ da se iskrcavanju angloameričkih trupa na jadransku obalu odupre po svaku cenu, pa makar i u savezništvu sa nemačkom vojskom. U Briselu je 1965. izašla knjiga već pomenutog Lonija „Historie contemporaine de la diplomatie secrète“¹³ koja predstavlja nešto širu verziju navedene knjige. Trebalo bi još spomenuti i knjigu Urliha Kaja „Jagd auf Tito“, objavljenu 1966. u Minhenu i Rastatu¹⁴, u kojoj se, pored niza izmišljenih i iskonstruisanih tvrdnji, ističe da je Staljin dao Titu nalog da pregovara s Nemcima i ponavlja izmišljena epizoda sa hvatanjem u Mađarskoj sovjetskog špijuna koji je nosio Staljinovu poruku za Tita.

U Njujorku je 1962. objavljena knjiga Milovana Đilasa „Conversations With Stalin“¹⁵ u kojoj autor spominje

⁸ Paul Leverkühn: „Der geheime Nachrichtendienst der deutschen Wehrmacht im Kriege“, Verlag für Wehrwesen Bernard und Gräfe, Frankfurt am Main, 1960, str. 124.

⁹ Hellmut Günther Dahrns: „Der zweite Weltkrieg“, Tübingen, Rainer vunderlich Verlag, Hermann Leins, 1960, str. 329.

¹⁰ Plötz: „Geschichte des zweiten Weltkrieges“, Würzburg, 1960, str. 816.

¹¹ Anthony Pirie: „Operation Bernhard, The Greatest Forgery of All Time“, Cassel, London, 1961, str. 91.

¹² Jacques de Launay: „Secret Diplomacy of World War 81“, New York, Simmens Boardman, 1963, str. 104.

¹³ Jacques de Launay: „Historie contemporaine de la diplomatie secrète“, Bruxelles, 1965.

¹⁴ Ulrich Kai: „Jagd auf Tito“, Landser-Grossband 39, Copiright by Erich Pabel Verlag, Rastatt (Baden), str. 45 i dalje.

¹⁵ Milovan Đilas: „Conversations with Stalin“, New York, 1962, str. 9—10.

martovske pregovore i daje im sledeće objašnjenje: „U toku takozvane četvrte ofanzive, u martu 1943, došlo je do pregovora između Vrhovnog štaba i nemačkih komandi. Povod za razgovore bila je razmena zarobljenika, ali je njihova suština bila da Nemci priznaju partizanima pravo ratujuće strane, kako bi se zaustavilo ubijanje ranjenika i zarobljenika jedne i druge strane. To je došlo u vreme kada su se Vrhovni štab, glavnina revolucionarne armije i hiljade naših ranjenika našli u smrtnoj opasnosti, pa nam je trebao svaki predah koji smo mogli dobiti.“ Đilas, dalje, objašnjava zašto Moskva nije bila obavještena o svim pitanjima o kojima se razgovaralo sa nemačkim predstavnicima. „Moskvu je o svemu tome trebalo obavestiti“, kaže on, „ali mi smo vrlo dobro znali — Tito zato što je poznavao Moskvu, a Ranković više instinktivno — da je bolje da se Moskvi ne kaže sve. Moskva je samo bila obavještena da mi pregovaramo s Nalcima o razmeni ranjenika. Međutim, u Moskvi nisu čak ni pokušali da se stave u našu situaciju i posumnjali su u nas — i pored reka krvi koje smo već prolili — i vrlo oštro odgovorili. Sećam se — bilo je to u vodenici na reci Rami uoči našeg proboja preko Neretve, februara (treba marta — prim. M. L.) 1943 — kako je Tito na sve to reagovao: 'Naša je prva dužnost da vodimo računa o svojoj armiji i o svom narodu.'“

I u radovima nekih publicista jugoslovenske političke emigracije spominju se ovi pregovori. Tako se u knjigama: Zivka Topalovića („Pokreti narodnog otpora u Jugoslaviji 1941—1945“, izdatoj 1958. u Parizu), Borivoja Karapandžića („Građanski rat u Srbiji 1941—1945“, štampanoj u Klivlendu, SAD, 1958) i Mihaila Minića („Rasute kosti“, objavljene 1965. u Detroitu, SAD) uglavnom pričavaju Hetlove tvrdnje. Topalović, tako, govori o „Titovoj ponudi Nalcima za saradnju protiv Angloamerikanaca“, pa kaže: „Ovu činjenicu da je Velebit zaista bio u Zagrebu kod nemačkog generala, Titovci nisu smeli odlučno da demantuju.“ A Karapandžić navodi da je „kruna komunističko-hitlerovske saradnje bila misija Titovog generala Vladimira Velebita“, koji je „pod lažnim imenom 'dr Petrović' bio od strane Tita akreditovain kao zvanični predstavnik Vrhovnog komunističkog štaba kod Hitlerovog glavnokomandujućeg generala u Zagrebu Gleza fon Horstena-ua“. „Titov predstavnik u Zagrebu, advokat Velebit“, ka-

že on, „kao hrvatski komunista (Velebit je po nacionalnosti Srbin — prim. M. L.), sporazumno sa hrvatskom perjanicom Pavelićem, radi preko nemačkog komandanta za Hrvatsku, đenerala Gleza, da se Tito s partizanima drži na teritoriji ustaške Hrvatske i pripremi za borbu protiv četnika i srpskog naroda“.

U doba besomučne kampanje protiv Jugoslavije i njenog državnog i političkog rukovodstva, nakon rezolucije Informbiroa, u Sovjetskom Savezu i ostalim socijalističkim zemljama pisano je dosta o navodnoj sprezi rukovodstva KPJ sa fašistima. O tome su pisala i glasila mnogih komunističkih partija u svetu.

U svim navedenim radovima, kako onim koji pretenđuju na naučnu objektivnost, tako i u onim ikoji predstavljaju obične pamflete, uzeti su isključivo navodi Hetla i Kissinga, odnosno Horstenauova prisećanja na razgovore koje je vodio u Zagrebu sa Velebitom, o čemu je pričao Hetlu. Nikakvi dokumenti o pregovorima (mada su postojali u arhivama u Bonu, Londonu i Vašingtonu) nisu korišćeni od strane pomenutih pisaca, jer arhivski fondovi nisu još bili otvoreni istraživačima. Uočljivo je da su svi autori pisali samo o Velebitovoj misiji u Zagrebu, a ne i o boravku trojice delegata Vrhovnog štaba u Gornjem Vakufu i Đilasovom i Velebitovom boravku u Sarajevu i Zagrebu, što govori o tome da još nisu bila dostupna dokumenta nemačke provenijencije (zapisnik razgovora u Gornjem Vakufu, „memorandum“ Vrhovnog štaba, telegrami Kašea i Ribentropa i drugi).

Međutim, 1964. godine u Štuttgartu je izašla knjiga L. Horijsa i M. Brošata „Der kroatische Ustascha-Staat 1941—1945“,¹⁶ u kojoj se javnosti prvi put pređočavaju i neki dokumenti u kojima se govori o pregovorima. U knjizi se dosta opširno govori o situaciji u kojoj su se našle glavne partizanske snage u vreme bitke na Neretvi i kasnije, nakon njihovog proboja u severnu Hercegovinu, Sandžak i Crnu Goru, da bi se konstatovalo da je Tito, zbog bojazni da će „partizanska armija iskrvariti a da će Mihailović na kraju rata imati na raspolaganju nedirnete oružane snage“, jednim „više ili manje neoficijelnim načinom stavio do

¹⁶ Ladislaus Hory, Martin Broszat: „Der kroatische Ustascha — Staat 1941—1945“, Deutsche Verlags — Austalt, Stuttgart, 1964, str. 143—146.

znanja hrvatskim i nemačkim posrednicima da je pre svega zainteresovan za razbijanje Mihailovića i da je eventualno spreman na primirje ukoliko bi bio ostavljen na miru". „Razni izveštaji poslanika Kašea od proleća 1943", navode dalje autori, „potvrđuju ove kontakte koji su bili epizodnog značaja ali važni zbog toga što otkrivaju da je i Tito u tadašnjoj situaciji razmatrao i pripremao teren za jedno taktičko i privremeno primirje sa okupacionim silom. Razočarenje u vezi s rezervama koje je Moskva pokazala i strah od toga da bi Sovjeti zapadnim saveznicima ostavili slobodu dejstva u Jugoslaviji odigrali su pri sve-mu tome određenu ulogu".

Hori i Brošat su imali na raspolaganju Kašeove izveštaje od 17. i 31. marta i 17. aprila i Ribentropove telegrame od 19. marta i 21. aprila. Neke od ovih dokumenata su i citirali. Može se konstatovati da su autori korektno koristili i interpretirali dokumente i da su dali objektivne ocene o suštini pregovora.

Kašeovu i Ribentropovu prepisku oko pregovora koristio je i Ilija Jukić, podsekretar u Ministarstvu inostranih poslova jugoslovenske vlade, u svojoj knjizi „Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda", koja je 1965. izašla u Londonu.¹⁷

Jukić je, kako u svojoj knjizi kaže, u leto 1957. boravio u Beču i razgovarao s Kislingom. Od njega je, navodno, dobio potvrdu da ga je Horstenau, kada je Kisling bio kod njega u poseti u Zagrebu, upravo u vreme kada su vođeni razgovori, obavestio „o toj Titovoj čudnovatoj ponudi". Od Kislinga je takođe saznao za Horstenaouv dnevnik koji se nalazi u Državnom arhivu u Beču. Početkom 1965. Jukić je došao u Bon i sa dozvolom tamošnjeg Ministarstva spoljnih poslova pregledao arhivu tragajući za dokumentima o pregovorima partizana i Nemaca. U dosijeima u kojima su se nalazili brojni izveštaji nemačkog poslanika u Zagrebu Kašea upućeni Ministarstvu spoljnih poslova naišao je na Kašeove depeše od marta i aprila u kojima se spominju pregovori. Neke od njih Jukić je, kao faksimile, objavio u svojoj knjizi.

¹⁷ Ilija Jukić: „Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda", Hrvatska politička knjižnica, London, 1965 (štampano na srpskohrvatskom jeziku u „Logosu", Gmbh, Minhen 19. Bothmerstr. 14), str. 148—153.

Pošto je izneo da su kontakti između Vrhovnog štaba NOVJ i nemačkih vojnih vlasti bili uspostavljeni još u toku leta 1942. radi razgovora o razmeni zarobljenika, Jukić prelazi na Kaševov telegram od 17. marta, citirajući deo u kome se govori o mogućnosti prekida neprijateljstava. On, međutim, ne spominje Ribentropov odgovor od 19. marta u kome se Kašeu stavlja do znanja da nije celishodan njegov kontakt s partizanima i izražava sumnja u ozbiljnost predloga partizanskih pregovarača. Činjenica da merodavni faktori u Berlinu nisu hteli da dozvole pregovore jer bi time priznali partizansku vojsku kao zaračenu stranu, Jukiću, očigledno, nije odgovarala i on je naprosto prećutkuje. Iz istih razloga Jukić ne spominje ni Kaševovu zabelešku sa konferencije održane 1. aprila sa generalima Litersom i Horstenauom, u kojoj se takođe govori o pregovorima, uz zaključak „da izgledi za političke puteve pacifikacije zemlje nisu naročito dobri“.

U tretiranju pregovora Jukić je, nesumnjivo, otišao dalje od svih autora koji su dotad pisali o tom pitanju. Za razliku od mnogih koji su se pre njega upuštali u „objašnjenja“ pregovora, Jukić poriče da je sa strane predstavnika NOVJ bilo ikakvih ponuda o zajedničkoj borbi s nemačkom vojskom protiv angloameričkih trupa u slučaju njihovog iskrcavanja na jadransku obalu. „Nisam našao nijednu riječ o takvoj ponudi u Kaševim telegramima“, zaključuje on.

U Minhenu je 1966. izašla knjiga Gert Bulhajta „Der deutsche Geheimdienst“¹⁸, u kojoj se pominje „propuštena prilika“ za pregovore s partizanima. „Pri tome je“ — stoji u toj knjizi — „da se blagovremeno uočilo, bilo moguće sa Titom postići sporazum i uz pomoć vojnoobaveštajne službe, koja je za takve zadatke bila naročito pogodna. U toku 1943. pokušao je Tito preko generala Velebita (alijas dr Petrovića) da sa nemačkim oružanim snagama postigne sporazum. Na osnovu telegrama koji mu je u vezi s tim iz Zagreba uputio general Horstenau, Hitler se nije u to upustio, pošto — kako je rekao — 'sa partizanima se ne pregovara.'“ Za ovu tvrdnju Bulhajt se poziva na Jukića.

¹⁸ Gert Bulhajt: „Der deutsche Geheimdienst“, München, 1966, str. 355.

U svojoj knjizi „Mihailović prema nemačkim dokumentima“, koja je 1969. objavljena u Londonu,¹⁹ Ivan Avakumović, istoričar iz Vankuvera (Kanada), osvrće se na martovske pregovore. On pokušava da dokaže da je Draža Mihailović sa svojom četničkom vojskom bio najopasniji protivnik nemačkih okupatora, protiv koga su Nemci odlučili „da organizuju jedan od najvećih poduhvata“. „U želji da izbegne Nemce“ — kaže on dalje — „i da istovremeno uništi četnike u hercegovačkim i crnogorskim planinama“, protiv Mihailovića se uputio i Tito, jer je bio svestan da su četnici „najopasniji, jer su posle pobede nad Hitlerom samo oni, a ne Pavelić i Nedić, mogli da pretenduju na vlast“. Pobede partizanskih jedinica nad četničkim snagama u bici na Neretvi Avakumović nastoji da opravda navodnim primirjem koje su partizani sklopili s Nemcima. „U borbama koje su partizani vodili sa odstupajućim Mihailovićevim odredima, čiji su komandanti potcenili komunističku snagu“, kaže on, „prodor Titovih jedinica bio je mnogo olakšan od časa kada su Titovci potpisali primirje sa nemačkom vojskom.“ O razgovorima u Gornjem Vakufu i Zagrebu Avakumović ističe, pozivajući se na nemačke izveštaje i pisanje Jukića, da su partizani izrazili spremnost „da prekinu neprijateljstva protiv okupatora i da se suprotstave savezničkom iskrcavanju na Balkanu“.

I britanski istoričar Stevan K. Pavlović u knjizi „Yugoslavia“, koja je 1971. objavljena u Londonu²⁰, piše o pregovorima. I on, poput Avakumovića i ostalih, iznosi netačnu i zlonamernu tvrdnju da su partizani uspeli da se izvuku iz teške situacije na Neretvi zahvaljujući sporazumu sklopljenom sa Nemcima. „Pregovori nisu bili postignuti po svim tačkama usled Hitlerovog veta“, kaže Pavlović i dodaje: „Međutim, partizani su ipak dobili slobodan put na desnom boku četnika, koji je ostao neotkriven.“ Drugim rečima, partizani su porazili četnike u bici na Neretvi jer su im Nemci omogućili „slobodan put“.

¹⁹ Dr Ivan Avakumović: „Mihailović prema nemačkim dokumentima“, Savez „Oslobodenje“, London, 1969, str. 111—114.

²⁰ Stevan K. Pavlowitch: „Yugoslavia“, Benn, London, 1971, str. 140—141.

O martovskim pregovorima je nešto opširnije pisao i Volter Roberts, bivši zamenik direktora Odeljenja za istraživanje Informativne službe vlade SAD, koji je od 1960. do 1966. bio savetnik Ambasade SAD u Beogradu, u knjizi „Tito, Mihailović and the Allies, 1941—1945”²¹, koja je 1973. objavljena u SAD. Pošto je spomenuo neke pregovore koji su u toku 1942. vođeni između partizana i Nemaca o razmeni zarobljenika, Roberts se osvrće na razgovore koje je delegacija Vrhovnog štaba NOVJ vodila u Gornjem Vakufu i Zagrebu, prepričavajući sadržaj nemačke zabeleške sa sastanka u Gornjem Vakufu i partizanskog „memoranduma”. On, zatim, navodi i neke telegrame koje su razmenili Kaše i Ribentrop, da bi konstatovao da „razgovori u vezi mogućeg prestanka neprijateljstava nisu imali uspeha, ne samo zbog toga što su partizanski predlozi bili neprihvatljivi za Nemce, već, pre svega, što se Berlin potpuno suprotstavio svakom pregovaranju sa partizanima”. Na kraju Roberts napominje da nijedan od zvaničnih jugoslovenskih dokumenata ne pominje put Velebita i Đilasa u Zagreb i da „nije čudo što postoji velika osetljivost u jugoslovenskim komunističkim krugovima zbog toga poglavlja u istoriji”.

Od inostranih autora o pregovorima je, koliko nam je poznato, pisao još i Jozo Tomašević, istoričar iz SAD. U svom obimnom delu „The Chetniks” koje je objavljeno 1975. u Stanfordu²², SAD (1979. objavljeno u Zagrebu pod naslovom „Četnici u drugom svjetskom ratu 1941—1945”), on prepričava sadržaj „memoranduma” koji su partizanski delegati podneli u razgovorima u Gornjem Vakufu 11. marta 1943. i Kašev telegram Ribentropu od 17. marta. U traženju odgovora na pitanje „šta je potaklo Tita na ove pregovore” i na predlog, naveden u punomoćju delegata, da se, pored pregovora o razmeni zarobljenika i primeni međunarodnog ratnog prava prema NOVJ, pregovora i o „ostalim pitanjima”, Tomašević spominje dve mogućnosti: „izgovor da bi se dobilo u vremenu radi prelaska Neretve” i „traženje izvesnog trajnijeg modus-vivendija sa

²¹ Walter R. Roberts: „Tito, Mihailović and the Allies, 1941—1945”, Rutgers unuversity press, New Brunswick, New Jersuy, 1973, str. 106—112.

²² Jozo Tomasevich: „The Chetniks, War and Revolution in Yugoslavia 1941—1945”, Stanford, California, 1975, str. 243—247.

Nemcima". On se ne izjašnjava u prilog ni jednoj ni drugoj, jer — kako kaže — „nikakav dokaz o 'drugim pitanjima' nije raspoloživ iz Jugoslavije", a postavlja i pitanje „zašto je ta stvar bila tako dugo tabu u Jugoslaviji". Za razliku od Jukića, Roberta i drugih inostranih autora koji partizanske predloge poistovećuju sa četničkom saradnjom sa okupatorima, Tomašević naglašava da „svedočanstvo o nemačko-partizanskim odnosima od 1941. do 1945, uzeto u celini, dokazuje da partizani nisu nikada mogli postići neki sporazum sa Nemcima koji bi otišao mnoso dalje od razmene zarobljenika" i da je „pokušaj od 11. marta 1943. da se postigne neki sporazum bio učinjen pod kranje teškim okolnostima, kada su se glavne partizanske snage, njihovo rukovodstvo i nekih 4.000 bolesnih i ranjenih našli u skoro sigurno i potpuno bezizlaznom položaju". Tomašević pravilno zaključuje da su ne samo Horstenu i Kaše, već i predstavnici nemačkih privrednih preduzeća želeli jedan *modus-vivendi* s partizanima jer im je i te kako bilo stalo do pacifikacije područja južno od Save i prestanka diverzija na važnoj železničkoj saobraćajnici Zagreb—Beograd. „Ali, Hitler i fon Ribentrop su se", ističe Tomašević, „mnogo usprotivili svakom *modus-vivendiju*, bojeći se da će im neki formalni sporazum s partizanima nametnuti status regularne zaraćene strane. Njihovo mišljenje je, naravno, bilo odlučujuće i partizanski predloži su ostali bez odgovora."

Martovski pregovori se spominju i u zvaničnoj publikacije „Le operazioni delle unità italiane in Jugoslavia (1941—1943)", koju je izdalo Istorijsko odeljenje Ministarstva odbrane u Rimu 1978.²³ Pozivajući se na Š. K. Pavlovića, u njoj se navodi da je Tito, „s obzirom na očajnu situaciju u kojoj se nalazio, uputio emisare u Zagreb postigavši sporazum sa Nemcima i Hrvatima" i da je general Liters obustavio dejstva protiv partizanskih jedinica, priznavši im status regularnih snaga, kako bi se one mogle koncentrisati protiv četnika. Uz ovu izmišljotinu o postignutom sporazumu na osnovu kojeg je došlo do obustave dejstava nemačkih jedinica, u knjizi se iznosi i besmislica

" Ministero della difesa, Stato maggiore dell'esercito, Ufficio storico: „Le operazioni delle unità italiane in Jugoslavia (1941—1943)", Roma, 1978, str. 216—219.

da je Tito „ponudio da se rame uz rame s Nemcima suprotstavi eventualnom pokušaju angloameričkog desanta na Balkanu“.

U inostranstvu (u SAD, Nemačkoj, Austriji, Svajcarskoj i Francuskoj) se 1977, 1978. i 1979. pojavila knjiga Milovana Đilasa, njegovo memoarsko delo, u kojoj je opširno opisao pregovore koje su on, Velebit i Popović, kao delegati Vrhovnog štaba, vodili sa nemačkim komandama u NDH marta 1943.²⁴ „Suštinu ovih pregovora sa Nemcima“ — kaže Đilas — „ne bih objavljivao da ona stranoj javnosti nije već naširoko poznata.“ Pri tom je ukazao da je o toj temi najopširnije pisao Volter Roberts u knjizi „Tito, Mihailović and the Allies“, na koga se u svom radu jedino i poziva. Iako se najviše oslanja na svoje sećanje (zbog čega je učinio nekoliko nebitnih faktografskih grešaka i nepreciznosti), Đilas je dao detaljan i objektivan prikaz pregovora. Budući da je, pored Tita i Rankovića, bio najupućenija ličnost u pitanja pregovora i, uz to, najodgovorniji za njihovo vođenje, Đilasovo svedočenje predstavlja, nesumnjivo, najbolji prilog o ovoj temi. Gotovo sve, iole značajno iz Đilasovog rada, autor knjige „Martovski pregovori 1943“ je citirao ili prepričao, kako bi čitaoci bili upoznati sa Đilasovom interpretacijom ovih pregovora.

Poslednji (koliko nam je poznato) od inostranih autora koji je pisao o pregovorima bio je francuski istoričar Emil Gikovati. U svojoj knjizi „Tito“, koja je objavljena u Parizu u izdanju kuće „Hachette-Litterature“, on uglavnom ponavlja interpretaciju pregovora koju su dali drugi pisci.²⁵ Nedeljnik „L'Express“ je u broju od 17. marta 1979. objavio deo teksta koji se odnosi na pregovore, uz napomenu da Gikovati „otkriva tajnu koju su jugoslovenski rukovodioci čuvali 35 godina“.²⁶ Očigledno neupućen u događaje oko zarobljavanja nemačkog majora Strekera, Gikovati daje netačne podatke o toj epizodi, da bi, potom, prešao na opisivanje toka i suštine pregovora. Objašnjava-

²⁴ M. Đilas: „Wartime“, New York, 1977; „Der Krieg der Partisanen. Memoiren 1941—1945“, Wien—München—Zürich—Innsbruck 1978; „Une guerre dans la guerre Yougoslavie 1941—1945“, Paris, 1979.

²⁵ Emile Guikovaty: „Tito“, Hachette—Litterature „Grands aventuriers“, Paris, 1979.

²⁶ Emile Guikovaty: „Quand Tito négociait avec l'Abwer“, L'Express, No. 1444, 17. 3. 1979, Paris.

juoi da nemačka vojno-ohaiveštajna služba Abver, s kojom su Titovi delegati vodili pregovore, „nije imala ništa zajedničko sa nacističkom službom i SS trupama" i da šef Abvera admiral Kanaris „nije bio hitlerovac", on izvlači zaključak da je ta služba bila zainteresovana za pregovore s partizanskom stranom o razmeni zarobljenika, „pod uslovom da komunisti prekinu sabotaze koje ometaju saobraćaj na železničkoj pruzi između Zagreba i Beograda". O samim pregovorima Gikovati ne kaže ništa novo što već nisu drugi autori napisali: u jednoj rečenici samo spominje razgovore u Gornjem Vakufu, a zatim — na bazi Đilasovog sećanja — nešto detaljnije opisuje Đilasov povratak u Vrhovni štab i razgovore u Zagrebu. Gikovati se u nastavku osvrće na „memorandum" delegacije Vrhovnog štaba i na telegrame koje su Kaše i Ribentrop razmenili, da bi konstatovao da je Hitler zabranio vođenje pregovora s partizanima i time se „bezuslovno suprotstavio Nemcima u Zagrebu koji su pokušali da iskoriste Tita". Pa, ipak, zaključuje Gikovati, „agenti Abvera su smatrali da im je dozvoljeno da sklapanju primirje s partizanima i da Đilas i Tito ne sumnjaju u njihovu reč". Iz svega sledi zaključak: vodeći pregovore s partizanima, Abver je uspeo da ih zavara, da navede Tita na pogrešno uverenje da protiv njegovih snaga u severnoj Crnoj Gori (Operativne grupe divizija) ne predstoji nova nemačka ofanziva. U međuvremenu su, međutim, nemačke trupe vršile opkoljavanje partizanskih snaga i, prešavši sredinom maja u ofanzivu, iznenadile ih. Suština Gikovatijevog tumačenja martovskih pregovora je u sledećem: „Abver je, pod pokroviteljstvom glavnog komandanta u Zagrebu fon Horstenaaua, pregovarao samo da bi uspavao budnost komunista i lakše ih namamio u klopku koja im se pripremala." Tito je, konsultuje Glikovati „toliko verovao u 'zagrebačko primirje' da nije poklanjao nikakvu pažnju prvim porukama o kretanju nemačkih snaga u pravcu Lima, Drine i u području Gackog". Bio je, dakle, iznenađen novom nemačkom ofanzivom. To bi, po Gikovatiju, bili rezultati martovskih pregovora.

Moguće je da su o martovskim pregovorima pisali i još neki autori. Pojedini inostrani istoričari i publicisti koji se poblize zanimaju za našu prošlost, u očekivanju da čuju

„jugoslovensku verziju" o ovim pregovorima, nisu se hteli upuštati u obradu ove teme, ali su upućivali zamerke jugoslovenskim istoričarima što ovo pitanje, koje pobuđuje posebno interesovanje, ne osvetle i naučno objasne. Tako se na naučnom skupu „Prvo zasjedanje AVNOJ-a", održanom oktobra 1966. u Bihaću, dr Karl Hnilicka, istoričar iz Minhena, osvrnuo na pregovore kao na „još prilično tamno poglavlje". U zapaženom saopštenju „'Bihaćka republika' i jugoslovenski partizanski pokret u svijetlu njemačkih izvora i ocjena njemačkih generala koji su komandovali na Jugovistoku" on je rekao sledeće: „U kolikoj je mjeri nezadrživo rastući značaj Tita i njegovog pokreta priznavan i uvažavan i na njemačkoj strani, pokazuju nastojanja general-pukovnika Lohra i generala Förtscha, koji su 1943. godine predložili Vrhovnoj komandi Wehrmachta da Titove jedinice, koje su se sve organizovanije borile, prizna kao zaračenu grupaciju. Feldmaršal Weichs preduzimao je slične napore. Isto tako — prema njemačkim izvorima — na osnovu Titovog istupanja (Velebitova misija), kod Glaise Horstenaua vođeni pregovori u cilju aranžmana između Nijemaca i partizana spadaju u ovo poglavlje, jer se sa nemoći (misli se: sa slabim protivnikom — prim, red.) ne pregovara! Ovo poglavlje je, međutim, još prilično tamno. Moglo bi, prije svega, putem jugoslovenskih izvornih saopštenja da bude osvijetljeno, ali, izgleda, da to iz političkih razloga još uvijek nije poželjno".²⁷

Istu zamerku upućuje i drugi njemački istoričar, Otmar Nikola Haberl, iz Esena, u članku „Proces emancipacije KPJ u periodu od 1941. do 1945", objavljenom u časopisu „Prilozi za istoriju socijalizma" 1976. godine. „Poznato je", kaže on, „da u Jugoslaviji postoje dokumenta o tim pregovorima, ali dosad nije ništa objavljeno u jugoslovenskoj literaturi." Po njegovom mišljenju pregovori su bili „motivisani prelaskom rukovodstva partizanskog pokreta na teren „realne politike" ".²⁸

" „Prvo zasjedanje AVNOJ-a", Zbornik radova naučnog skupa, Bihać, 1966.

²⁸ „Prilozi za istoriju socijalizma", 10, Institut za savremenu istoriju i „Narodna knjiga", Beograd, 1976.

Tretiranje martovskih pregovora u radovima jugoslovenskih pisaca

O martovskim pregovorima se u Jugoslaviji do skora nije pisalo. Oni su, doduše, spominjani u nekim publicističkim i novinskim napisima, člancima i feljtonima, ali ni u jednom od njih nije objašnjeno zašto je do pregovora došlo, o čemu se na njima raspravljalo, kakav je bio njihov ishod, smisao i značaj. U periodu od 1980. do danas, objavljeno je 1 nekoliko radova sa naučnim pretenzijama, ali ni u njima nisu na zadovoljavajući način obrađeni i objašnjeni ovi pregovori.

Prvi napisi, ako se tako mogu nazvati, o martovskim pregovorima nalaze se u dokumentima koje je Vojnoistorijski institut objavio u svojim zbornicima dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu. Tako su 1959. i 1960. godine u Zborniku dokumenata Vrhovnog štaba NOVJ i Centralnog komiteta KPJ objavljeni: pismo koje su Tito, Ranković i Zujović uputili 29. marta 1943. sekretaru PK KPJ za BIH Isi Jovanoviću, Titovo naređenje Štabu 1. bosanskog korpusa od 30. marta i naređenje Glavnom štabu Hrvatske od 5. maja, u kojima se, mada se direktno ne spominju pregovori, govori o „kontaktu“ sa Nemcima u cilju razmene zarobljenika i o uzdržavanju od napada na nemačke trupe, kao i o Velebitovoj misiji u Slavoniji. Redakcija zbornika nije dala objašnjenja, sem što je navela da je „krajem marta 1943. izvršena kod Konjica razmena zarobljenika“.²⁹

Prvi rad u kome se mogu naći izvesni podaci o martovskim pregovorima bila je njiga publiciste Slavka Odića „Neostvoreni planovi“, koja je objavljena 1961.³⁰ Na osnovu nekoliko nemačkih dokumenata, uglavnom telegrama Kašea i Ribentropa, on je pokušao da protumači pregovore, ali je bilo očigledno da su mu istraživanja bila nedovoljna.

Četiri godine kasnije, 1965. godine, u knjizi „Neretva“ objavljen je članak Milorada Jankovića „Sa Pratećim bataljonom Vrhovnog štaba“³¹, u kome se spominju prego-

²⁹ Zbornik, tom II, knj. 8, dok. br. 215 i 216; kr-j. 9, dok. br. 162.

³⁰ Slavko Odić: „Neostvoreni planovi“, Zagreb, 1961, str. 104—111.

³¹ „Neretva“, knj. 1, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1965, str. 450.

vari, čija suština, kako Janković konstatuje, „nije imala karakter samo razmene zarobljenika“, jer su se, pomoću njih, „uspeli pasivizirati Nemci sa pravca Konjica na štetu Italijana, a naročito četničke grupacije koja se našla izolovana na levoj obali Neretve, što se kasnije odrazilo na razbijanje glavnine četničkih snaga u rejonu Glavatičevo—Kalinovik“. Mada se u članku ne kaže određeno da je sa Nemcima razgovarano i o privremenoj obustavi neprijateljstava, ipak se izraz o „pasivizaciji nemačkih snaga“ može tako shvatiti. Autor, kao što se vidi, izvodi zaključak da su pregovori, u kojima je, navodno, postignuta „pasivizacija Nemaca“, imali uticaj na „razbijanje glavnine četničkih snaga u rejonu Glavatičevo—Kalinovik“.

I u članku R. Petovara i M. Zekića „Sesta istočnobosanska i 15. majevička brigada“, objavljenom u istoj knjizi,³² govori se neodređeno o nekoj misiji „opunomoćenika Vrhovnog štaba“ Vladimira Velebita, koji je, na putu za Zagreb, posetio štabove istočnobosanskih brigada da bi im preneo naredenje Vrhovnog štaba. O ovoj poseti govori se još u nekim radovima, u kojima se daje nešto više pojedinosti o Velebitovom boravku kod štabova istočnobosanskih brigada i o razgovorima koje je vodio sa njihovim rukovodiocima.³³

O martovskim pregovorima mogu se naći neki podaci u feljtonu „Paukova mreža protiv Tita“ koji su napisali publicisti R. Timotijević i P. Stevčić 1969,³⁴ kao i u knjizi „Heroji Ljubinog groba“ publiciste Đurice Labovića, koja je štampana 1972. godine.³⁵ Podaci ovih autora, budući da su i suviše oskudni i dobrim delom iskonstruisani, ne služuju pažnju.

Prve detaljnije podatke o martovskim pregovorima zasnovane na naučnim izvorima dao je dr Bogdan Krizman u knjizi „Pavelić između Hitlera i Musolinija“, koja je objavljena u Zagrebu 1980. godine.³⁶ On je istraživao nemačka

⁵¹ Isto, str. 325—6.

⁸³ „Petnaesta majevička brigada“, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979, str. 120; 121—3; 149; 173; 176. Dane Olbina: „Ratni dani“, Sarajevo, 1972, str. 37—9; R. Petovar i S. Trikić: „Sesta proleterska istočnobosanska brigada, Beograd, 1982, str. 264.

⁸⁴ „Politika ekspres“, 3. i 4. maj 1969.

⁸⁵ Đ. Labović: „Heroji Ljubinog groba“, Beograd, 1972, str. 58—60.

⁸⁶ B. Krizman: „Pavelić između Hitlera i Musolinija“, Zagreb, 1980, str. 539—544.

dokumenta koja se odnose na pregovore i u sažetom obliku **prezentirao njihovu** sadržinu (uglavnom, telegrame Kaša i Ribentropa). **Sto** je osobito bilo značajno, on je dao i podatke o arhivama u kojima se nalaze navedeni dokumenti.

Potpuniju obradu martovskih pregovora dao je Vladimir Dedijer u svojoj knjizi „Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita“ koja je objavljena 1981.³⁷ U glavi „Martovski pregovori između Nemaca i Tita“ on je, najpre, dao neka od glavnih obeležja vojnopolitičke situacije u vreme kada je došlo do pregovora, da bi, potom, objasnio motive koji su ih usloveli, njihovu sadržinu i rezultate. Navodeći da je istražujući istorijsku građu u SAD. u Nacionalnom arhivu u Vašingtonu, došao do kopija „većine dokumenata o pregovorima između Vrhovnog štaba i nemačke vojne komande“ Dedijer objavljuje dva „ključna“ dokumenta: pismeni predlog delegacije Vrhovnog štaba podnet 11. marta u Gornjem Vakufu i zabelešku načelnika štaba nemačke 717. divizije o razgovorima u Gornjem Vakufu. Na osnovu svojih razmatranja suštine i smisla pregovora, Dedijer je dao svoj sud — odnosno hipotezu, kako sam kaže — da su martovski pregovori, osim kada je reč o razmeni zarobljenika, bili nepotrebni, da se njima, sa stanovišta partizana, „ništa nije postiglo, pa ni na planu ratnog lukavstva“. Na ove Dedijerove zaključke i ocene kritički su se osvrnuli dr Pero Damjanović, Dušan Biber i Mehmedalija Bojić na Okruglom stolu „Borbe“, januara 1982, iznevši svoje ocene o martovskim pregovorima.³⁸

Opširniji članak o martovskim pregovorima, pod naslovom „Pregovori predstavnika NOP-a i nemačkog Vermah-ta o razmeni zarobljenika za vreme bitke na Neretvi“, objavio je pukovnik Sekula Joksimović, saradnik Vojnoistorijskog instituta, u časopisu „Godišnjak Društva istoričara BiH“ 1982. godine.³⁹ Veći deo članka posvećen je razmatranjima „odnosa okupatorsko-kvislinških vlasti prema oslobodilačkom pokretu u pogledu njegovog tretmana i razmene zarobljenika“ i „nekih važnijih događaja koji su ne-

³⁷ V. Dedijer: „Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita“, knj. 2, Rijeka—Zagreb, 1981, str. 801—812.

³⁹ „Razgovori o knjizi V. Dedijera .Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita“, Beograd,

” „Godišnjak Društva istoričara BiH“, Sarajevo, 1982, str. 75—100.

posredno prethodili bici na Neretvi početkom 1943". Same pregovore autor razmatra na osnovu izvesnog broja jiemackih dokumenata i objavljenih radova, stavljajući akcenat na pitanje razmene zarobljenika.

Na martovske pregovore se priređivač 14. toma „Sabranih djela J. B. Tita“, pukovnik Mehmedalija Bojić osvrnuo u napomenama, u kojima je dao tumačenja Titovih pisama Isi Jovanoviću i Stabu 1. bosanskog korpusa od 29. i 30. marta 1943.⁴⁰ A u feljtonu „Bitka na Neretvi“, koji je marta 1983. objavljen u „Politici“, Bojić je kritički ocenio interpretacije pregovora u radovima nekih inostranih historičara, odnosno tvrdnje da je, kao rezultat pregovora, došlo do prekida ratnih dejstava.⁴¹

Uz Titovo naređenje Stabu 1. bosanskog korpusa od 30. marta 1943. priređivači tematske zbirke dokumenata „AVNOJ i revolucija“ Slobodan Nešović i Branko Petranović su u kratkoj napomeni dali tumačenje pregovora.⁴²

Poslednji napis o martovskim pregovorima objavljen je kao feljton pod naslovom „Oči u oči sa neprijateljem za zelenim stolom“ u listu „Pobjeda“ 1984.⁴³ Publicist Burica Labović je ponovo, ovoga puta sa većim pretenzijama, pisao opširnije o događajima vezanim za pregovore. On je pokušao da na osnovu izvesnog broja dokumenata šire protumači pregovore, ali mu je, očigledno, nedostajala potrebna informisanost.

⁴⁰ J. B. Tito, „Sabrana djela“, tom 14, Beograd, 1982, str. 346, 347, 349, (nap. br. 320, 330, 348).

⁴¹ „Politika“, 25. mart 1983.

⁴² S. Nešović, B. Petranović, „AVNOJ i revolucija“, Narodna knjiga, Beograd, 1983.

⁴³ Burica Labović: „Oči u oči sa neprijateljem za zelenim stolom“, „Pobjeda“, Titograd, novembar—decembar 1984.